

МИНУЛЕ В СУЧАСНОМУ МІСТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВА

¹Наталія ПРОВОТАР, ²Аліна ЄРКЄЄВА

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
¹provotarnat@ukr.net, ²al_erk@knu.ua

Анотація:

У статті представлено результати оцінки об'єктів культурної спадщини та ідентифікації основних причин, проблем і перспектив збереження та використання історично цінних будівель міста Києва. На прикладі історичної місцевості Поділ з нашаруванням забудови різних історичних епох та концентрацією 70% об'єктів культурної спадщини Києва, проаналізовано різні категорії історичних будівель, цінність яких тим чи іншим способом закріплена в різних статусах, вік забудови, ідентифіковано закинуту історичну забудову Подолу.

Дослідження пам'яток та цінних історичних будівель Подолу вказує на низку наявних проблем у процесах охорони та використання культурної спадщини. Задля з'ясування основних причин, проблем та перспектив збереження і використання цінних будівель міста Київ, використано метод експертних оцінок. Методом експертних оцінок із залученням представників громадських організацій, істориків, юристів, урбаністів та архітекторів визначено причини швидких темпів втрати культурних пам'яток Києва, ідентифіковано слабкі сторони системи збереження спадщини на міському та національному рівнях. Визначено, що недосконале законодавство, слабкі інституції захисту, міські економічні процеси, комодифікація простору, втрата права на місто, пасивність громади, новий етап становлення української національної ідентичності впливають на збереження та відновлення культурної спадщини. Виявлено, що однією із важливих проблем процесу взаємодії міста зі спадщиною є відсутність визначеного бачення її використання у програмах міського розвитку. З'ясовано, що нинішній стан проблеми вказує на потребу в оновленні підходів до розуміння історії міста, розробленні стратегії використання та захисту спадщини на засадах регулювання, використання економічних механізмів впливу, партисипації.

Ключові слова: культурна спадщина, збереження культурної спадщини, місто, міський розвиток, експертні оцінки, Київ, Україна.

PAST IN THE CONTEMPORARY CITY: CHALLENGES AND PROSPECTS IN CONSERVING KYIV'S CULTURAL HERITAGE

¹Nataliia PROVOTAR, ²Alina YERKIEIEVA

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
¹provotarnat@ukr.net, ²al_erk@knu.ua

Abstract:

The most important tasks of geography in the context of shaping the theoretical foundations of tourism include the need to substantiate the essence of an integral epistemological object (tourist system) and identify the mechanisms of its functioning. The presence of tourist processes is the main essence of the actual existence of the tourist system. The objectively inherent conditions for the implementation of any process are as follows: the presence of an object or phenomenon, that is, the actual substance that changes or is in the process; presence of time changes; the presence of spatial connections and their geospatial localization; the geospatial and temporal orientation of object changes. The tourist system is considered as a generalized object, that is, a substance that changes or is in the process, and in the context of geographic methodology it is conceptualised as a tourist-geographic system. The mechanism of the functioning of the tourist system should be understood, first of all, as connections and relations within the system that are formed under the influence of a set of factors and subordinate to the general goal of the system. In order to clarify the essence and peculiarities of the tourist process, we substantiate the hypothesis of isomorphism of transport, transport-geographic and tourist processes, the common defining feature of which is mutual relations. Connections mean material, energy and informational exchange between geographical objects. Primarily territorial connections, namely those connections that are carried out by overcoming space, are considered. The common features of the given definitions are: first, the presence of a transportation operation in the each of them, the essence of which is the spatial (territorial) movement of people; second, both transport and tourist processes are sub-processes of the general socio-geographical process, and therefore they cause changes both in the socio-geographical system in general and in the touristic-geographical system in particular. The definition of the tourist-geographical process is proposed as a set of actions and operations that make possible geospatial connections between the elements of the tourist-geographical system. The constituent parts of this process should be considered primarily the transportation and transfer of tourists from one type of transport to another, which have a clearly defined spatial and territorial character and constitute the essence of tourism (territorial movements, travel).

Key words: cultural heritage, conservation of cultural heritage, city, urban development, expert evaluation, Kyiv, Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2023.89.62-73>

UDC: 911.3

Вступ. У 70-ті роки 20 ст. розвинуті країни перейшли до постмодерного етапу свого існування, який характеризується зосередженням уваги на значущості мистецтва, культури, освіти та соціальних змін, а також фокусуванні дискусій навколо ідей, значень, цінностей та символів культури (Ritzer, 2006). Паралельно із цим, в географії відбувалось переосмислення простору, як наукової категорії: від концепції «контейнеру», в якому розгортаються певні соціальні відносини, до уваги на соціально-просторовій діалектиці. Сам простір, за новим підходом, формується під дією людей в ньому, водночас впливаючи на них та їхню діяльність (Nemets & Mezentsev, 2019). Сучасні дослідження культури міст, зародились завдяки впливу цих двох процесів, що змінили як основні теми, так і способи пізнання. Наразі у багатьох містах Європи культурну спадщину сприймають як цінний ресурс та використовують у стратегічних планах розвитку, покращення привабливості та конкурентоспроможності території.

Культурні об'єкти мають бути захищені під час збройних конфліктів, що передбачено конвенційним міжнародним гуманітарним правом, а саме Гаазькою конвенцією. Природа знищення міського середовища ракетними обстрілами має ознаки урбіциду, одним із можливих результатів якого може бути гомогенізація міського простору, тобто втрата будь-яких відмінностей антропогенного середовища, які забезпечуються саме унікальним історичним нашаруванням забудови. Стирання історичних ландшафтів внаслідок встановлення культурної одноманітності може призвести до втрати локальної ідентичності спільноти міста. Найскладніше у місті захищати нерухому культурну спадщину, адже історичну будівлю неможливо сховати від обстрілів та бомбардувань чи перемістити в інше місце.

Близько 1500 тис. об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури були пошкоджені або зруйновані внаслідок російської війни в Україні. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 274 культурних об'єктів в Україні, у тому числі 117 релігійних об'єктів, 27 музеїв, 98 будівель, що мають історичну та/або мистецьку цінність, 19 пам'ятників, 12 бібліотек та 1 архіву. Так, внаслідок ракетного удару по Львову 6 липня 2023 року руйнувань зазнав комплекс із 17 житлових будинків, який має статус пам'ятки архітектури місцевого значення і розташований в історичному ареалі міста в буферній зоні об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Львів – Ансамбль історичного центру». Внаслідок російських обстрілів страждають пам'ятки культурної спадщини в межах об'єкту Всесвітньої спадщини «Історичний центр Одеси» та його буферної зони. Знищення культурної спадщини призводить до фізичного та символічного розділення міського простору, адже формує певні порожні місця, прогалини у матеріальному та історичному ландшафтах міста. У цьому форматі, урбіцид можна визначити як руйнування

ідеологічних та моральних складових міського життя (Pietrostefani & Holman, 2021).

Теоретичні основи. Зародження наукового дискурсу, який зумовив «heritage studies», пов'язане із виходом у 1985 році монографії Д. Ловенталя «Минуле – чужа країна», в якій було представлено результати дослідження, як люди стирають, заперечують та приборкують минуле з метою його використання для сучасних потреб. Таким чином було розмежовано поняття історії та спадщини з переведенням поняття «спадщини» в категорію культури. Д. Гарві, визначає поняття «спадщини» таким, що базується на цінностях, а отже залежить від соціокультурних настроїв та поглядів сьогодення (Harvey, 2001). Відносини із спадщиною визначають як сучасне, що обирає спадок із вигаданого минулого для сучасного використання та вирішує, що потрібно передати у вигадане майбутнє (Ashworth, 2009).

Спадщина виконує кілька за своєю сутністю суперечливих цілей і водночас несе суперечливі значення. Саме цей внутрішній дисонанс та відсутність консенсусу щодо її визначення, розміщує спадщину в центрі наукових дискусій істориків, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, архітекторів та географів. Брак спільного визначення та консенсусу в дослідженнях призводить до відсутності однієї дисципліни, яка б комплексно вивчала цей об'єкт, а напрацювання є набором прикладів, так званих case studies, яким не вистачає систематизації. Критикуючи відсутність будь-якої повної або навіть віддалено прийнятої теорії спадщини, П. Ларкхем зазначає, що вона є всім для всіх людей (Larkham, 1995), адже створюється і визначається не в минулому, а в сьогоденні, тобто транслює самопроголошену ідентичність суспільства, що її визначає. Саме завдяки нашому використанню речей і тому, що ми говоримо, думаємо і відчуваємо про них – тому, як ми їх представляємо – ми надаємо їм значення (Hall, 1997). Деяка спадщина свідомо забувається, інша стає об'єктом захисту та збереження, фізичним символом певної спільноти. Окрім свого нематеріального значення, спадщина також існує як економічний товар, який може перебивати, суперечити, або навіть заперечувати свою культурну цінність (Graham, Ashworth & Tunbridge, 2000).

Цікавість до теми культурної спадщини дослідників міської соціальної та економічної географії пов'язана із протистоянням її значення для формування локальної ідентичності, плейсмейкінгу, колективної пам'яті з економічними властивостями. Найчастіше спадщина зосереджується в ядрі міста, його центральних кварталах, формує історичні ареали. Водночас саме центральні частини міста мають найвищу ціну за землю та ренту, що викликає постійний конфлікт, який знаходиться у фокусі дослідників. Систематизацію теоретичних основ дослідження культурної спадщини у її суспільно-географічному контексті представлено у книзі «Географія спадщини: сила, культура, економіка», де

дається аналіз спадщини у її просторовому аспекті у рамках особливостей її розміщення (Graham, Ashworth & Tunbridge, 2000). Важливою також є праця «Побудова нової спадщини: туризм, культура та ідентичність нової Європи», в якій аналізується залежність спадщини від цілей її створення, розглядається, як за допомогою різних методів управлінського втручання культурна спадщина може виконувати різноманітні функції, перетворюючись на головний комерційний ресурс у формі індустрії туризму або залучаючись до створення та підтримання ідентичності місця (Ashworth & Larkham, 1994).

Окрім теоретичних основ дослідження культурної спадщини, цікавими та релевантними є case studies, що становлять більшість наукових робіт у сфері дослідження спадщини у таких міжнародних наукових журналах як International Journal of Heritage Studies, Heritage & Society, Urban Geography, Journal of Urban Design. Для розуміння найбільш актуальних тем сучасних досліджень міської спадщини ми проаналізували понад 40 наукових статей у цих наукових виданнях. Серед ключових слів, які є способом опису спектру головних тем сучасних досліджень культурної спадщини, у статтях найчастіше зустрічаються такі: історичні міста, джентрифікація, міська регенерація, неолібералізм, консервація (збереження), підприємницький урбанізм, історичні ареали, індустріальна спадщина, децентралізація, міський редевелопмент, розвиток спільноти, ревіталізація історичного ядра, тактичний урбанізм, менеджмент спадщини, автентичність.

В Україні культурною матеріальною спадщиною зацікавлені, переважно, історики та культурологи. Вони критично осмислюють процеси збереження спадщини, займаються створенням каталогів об'єктів, є експертами, що надають чи підтверджують охоронні статуси. Географічні напрацювання за темою культурної спадщини переважно пов'язані із регіональним розвитком та туризмом, у яких вона розглядається як ресурс для розвитку як регіонів, так і окремих населених пунктів (Polyvach, 2012).

В цілому, в Україні міждисциплінарні напрацювання щодо дослідження культурної спадщини є недостатніми. Обумовлено це тим, що українські міста мають свою особливу історію, що ставить їх на перетин постколоніального, постсоціалістичного та сучасного міждисциплінарного дискурсу, де кожен аспект робить цей контекст унікальним. У рамках повномасштабної війни питання стає ще більш актуальним, оскільки спадщина є прямим відображенням та чинником формування територіальної ідентичності та самоідентифікації.

Метою даної роботи є дослідження об'єктів культурної спадщини історичної місцевості Поділ у Києві, яка характеризується нашаруванням забудови різних історичних епох та високою концентрацією об'єктів культурної спадщини, а також ідентифікація основних причин, проблем та окреслення перспектив збереження та використання цінних будівель міста.

Методичні основи. Культурна спадщина має три просторові характеристики (Graham, Ashworth & Tunbridge, 2000), які дозволяють проводити

просторовий аналіз розміщення культурної спадщини у містах:

1. Локалізація: матеріальна та нематеріальна спадщина розміщена в просторі, тому можна визначати ареали її скупчення.

2. Розподіл: рівень концентрації культурної спадщини у міському просторі.

3. Масштаб: рівень цінності від міжнародного, національного до місцевого.

Для того, щоб отримати більш об'єктивне та детальне бачення процесів, які відображають просторові аспекти збереження та використання культурної спадщини, було обрано київську історичну місцевість Поділ як тестову ділянку для дослідження. Вибір обґрунтовано двома причинами. По-перше, тут є нашарування забудови різних історичних епох, починаючи з археологічних стоянок палеоліту до унікальної київської постмодерністської забудови. По-друге, Подільський район зосереджує близько 70% об'єктів культурної спадщини Києва. Використовуючи наявні реєстри, проекти історико-архітектурних опорних планів та доступні бази даних, було нанесено та проаналізовано різні категорії історичних будівель, які були визнані цінними на Подолі.

В рамках проєкту 2022 року «На пошуки закинутого Подолу» було виконано низку польових виходів задля ідентифікації закинутих будівель. Під керівництвом ГО «Мапа Реновації», волонтерською групою був проведений аналіз кварталів Подолу та досліджені «закинутянки». Результатом роботи стали опубліковані матеріали у відкритому доступі на інтерактивній мапі. Шляхом оверлейного аналізу було визначено, яка частина знайдених закинутих будівель офіційно визнається цінною відповідними органами охорони спадщини міста Києва.

Задля з'ясування основних причин, проблем та перспектив збереження і використання цінних будівель міста Київ, було використано метод експертних оцінок із залученням 17 активістів та волонтерів. До складу респондентів увійшли представники громадських організацій, історики, юристи, дослідники та архітектори, що є експертами зі збереження спадщини. Для проведення експертних оцінок було сформульовано 20 запитань. Частина із них потребувала оцінити якість тієї чи іншої частини роботи управлінських органів та громади міста від 1 до 5. Інші потребували відкритих відповідей, зокрема, стосовно пропозицій покращення тієї чи іншої сфери. Узгодженість оцінок роботи основних систем збереження та використання спадщини представлена на рис. 1.

Результати дослідження. У світовій практиці класифікація культурної спадщини знаходиться як в межах основних популярних категорій (будинки, об'єкти та споруди, території та комплекси, історичні райони, ансамблі та історичні ядра міст, археологічні ареали, поля битви, пам'ятки ландшафту), так і окремих специфічних включень із різних країн світу (наприклад, рухомі об'єкти техніки, графіті, об'єкти інфраструктури, заклади послуг (наприклад, паби у Великій Британії, майстерні художників в

Італії). ЮНЕСКО розділяє культурну спадщину на матеріальну та нематеріальну. Матеріальна спадщина поділяється на рухому (картини, скульптури та об'єкти інтер'єру) та нерухому (історичні будівлі, монументи та археологічні локації) (Zdanovska, 2018).

Формування спадщини у різних країнах відбувається згідно визначених критеріїв, встановлених на державному та локальному рівнях. Так, у США виділяють чотири основні критерії для визначення спадщини: критерій А – об'єкт, пов'язаний із визначними історичними подіями; критерій В – об'єкт, пов'язаний із визначною особистістю; критерій С – об'єкт, який має високу художню цінність з огляду на його дизайн або конструкцію; критерій D – об'єкт, який має інформаційний потенціал (застосовується для архівів та бібліотек). В Італії певний охоронний статус можуть отримати рухомі та нерухомі об'єкти, які становлять певний археологічний, культурний, архітектурний, антропологічний чи історичний інтерес. Рік побудови, як критерій для нерухомої спадщини, дуже часто може не братись до уваги. У більшості випадків цей критерій є умовним, «неписаним правилом», яке не визначено в законодавстві, проте застосовується на практиці. У Великій Британії рік побудови доволі сильно впливає на процес занесення в реєстри: об'єкти, що були збудовані до 1700 року автоматично реєструють як пам'ятки; у 1700-1850 рр. – висока ймовірність призначення статусу; у 1850-1945 рр. – ретельний процес відбору; віком менш ніж 30 років – як виключення. В Італії пам'ятками можуть стати об'єкти старше 70-ти років (в окремих випадках 50-ти), виключеннями вважаються лише твори сучасного мистецтва.

В цілому, у різних країнах використовуються подібні критерії відбору (вік, архітектурне чи історичне значення) і методи контролю та захисту (охорона окремих структур або зон, один рівень контролю або різні рівні) об'єктів культурної спадщини. Однак є відміни у підходах до реставрації будівель (повне відновлення до первісного стану або поточний ремонт), ставленні до соціальних наслідків збереження (наприклад, чи є джентрифікація прийнятним наслідком збереження будівель), фінансових стимулів, які пропонуються для збереження будівель (приватні гроші або державні гранти, позики чи податкові пільги) і ступеня участі центрального уряду в місцевій діяльності (централізований або делегований контроль) (Hall & Barrett, 2011).

Започаткування історико-охоронного процесу у 19 ст. пов'язують з націоналізмом, що став новим наративом, який поєднував населення з постійно змінюваною ідеєю територіальної ідентичності, структурування соціальних відносин та легітимізував формування держав (Smith, 2006; Harvey, 2001). Видатні архітектори та публіцисти почали поширювати наратив стрімкої втрати минулого, і як наслідок, потреби в поверненні до доіндустріальних, середньовічних традицій в містоплануванні та архітектурі. Першими законами про охорону стародавніх пам'яток були закони прийняті у Англії (1882 р.) та у Франції (1887 р., оновлений у 1913 р.).

Виділяють три основні парадигми поведінки із культурною спадщиною: презервації, консервації та спадщини як процесу (рис. 2) (Ashworth, 2011).

Презервація, як парадигма, зародилась тоді, коли суспільство почало надавати фізичним спорудам цінності. Її ідея є такою: зберігши матеріальний

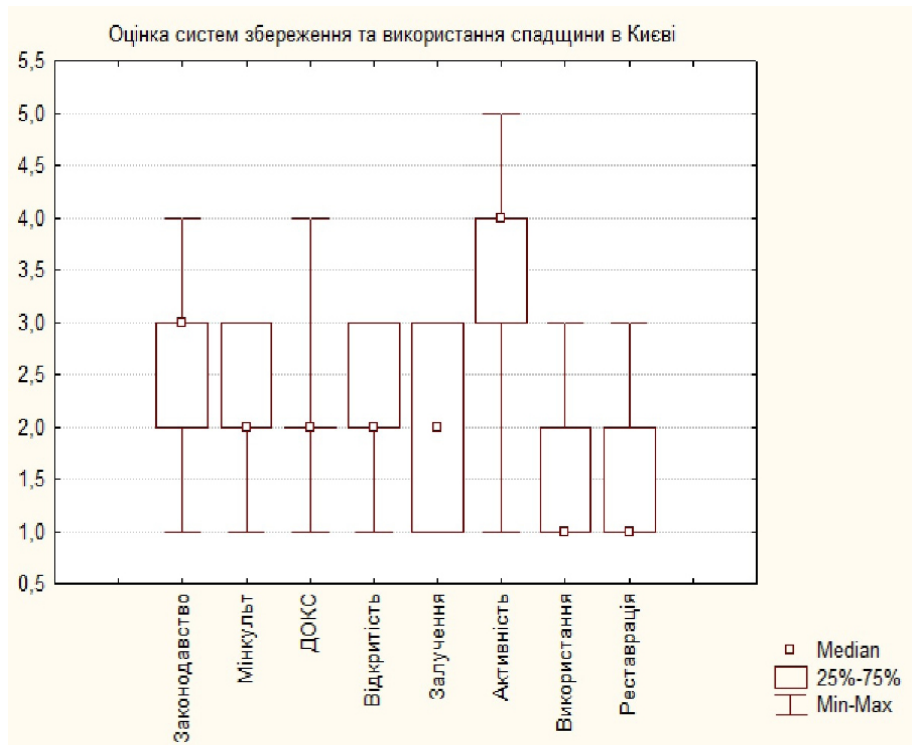

Рис. 1. Узгодженість оцінок роботи основних систем збереження та використання спадщини Києва залученими експертами

об'єкт, можна зберегти історію, яку він в собі несе. Тобто минуле реальне і його можна зберегти через пам'ятники, спогади, історичні наративи сьогодення та передати у спадок майбутньому. Підтвердженням актуальності та своєчасності парадигми є те, що вона породила більшість державних законодавчих актів того періоду, а збереження архітектурного середовища стало завданням для урядів і розпочиналось зі створення переліків спадщини, що має охоронятись. Ускладненням цієї ідеї є той факт, що матеріальні об'єкти руйнуються з часом під впливом природних умов, отже держава має їх захищати не тільки від умисного знищення, а й проводити низку заходів для підтримки. Це породжує логічну суперечність цієї парадигми, адже будівлю не можна залишити й захистити такою як вона є, тому що заходи зі збереження змінюють її. Так, наприклад, житловий будинок у минулому може перетворитися на монумент, «старе місто» чи «історичний квартал», чим він не був у своєму оригінальному задумі. Сама ідея розвитку, взагалі не є присутньою в межах парадигми, першим пріоритетом є збереження, другим – підтримка у належному стані, тобто концепт використання не простежується. Головною репрезентацією підходу є Венеційська Хартія, прийнята в 1964 разом із утворенням ICOMOS (Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць). З міським плануванням підхід презервації не взаємодіє, адже планування має на меті розвиток населеного пункту, що суперечить ідеї «замороження» певних його частин. Основними наслідками використання підходу в плануванні можуть бути: просторове закам'яніння окремих історичних місцевостей; забудова навколо об'єкта, з чим пов'язане явище фасадизації; перенесення об'єктів з їхньої оригінальної локації (наприклад, «скансени» (музеї просто неба), в яких сама

автентичність будинку зберігається ціною втрати автентичності ансамблю, місця та функції).

Консервація, як парадигма, основну увагу зосереджує на контексті. В межах цього підходу, який розвинувся у 1960-х роках, почали набувати популярності історичні ансамблі та виникла потреба в формуванні відповідної міської політики, яка стосується реновації, ревіталізації, регенерації та відновлення територій через діалог архітекторів та представників управління міським розвитком. Фактично, консервація є «презервацією з метою», за якою сучасне використання має бути важливою та рівнозначною частиною ідеї збереження спадщини (Ashworth, 2017).

Спадщина, як фінальний спосіб підходу до роботи з історичним минулим у просторі міст, є закономірним продовженням зміщення фокусу з об'єкту до процесу й результату. Ціллю стає використання минулого в сьогоденні, створення ресурсу, вибору відповідної репрезентації з окремих спогадів, історій та міських реліктів. Цей підхід розвинувся в Західній Європі через фізичну неможливість продовження зберігання всього, що залишають у спадок попередні покоління, адже законсервувавши місто ми зупиняємо його розвиток.

Презерваційного підходу дотримуються професійні архітектори та реставратори, консерваційного – міські планувальники, тоді як спадщина як процес, залишається в теоретичній площині для дослідників і поки не знайшла свого вираження у практичних підходах у плануванні. Основним її вираженням має бути громадсько-орієнтованість в процесі збереження: цінності та значення, яких дотримується громадськість щодо власної спадщини, як форми місцевих знань, мають

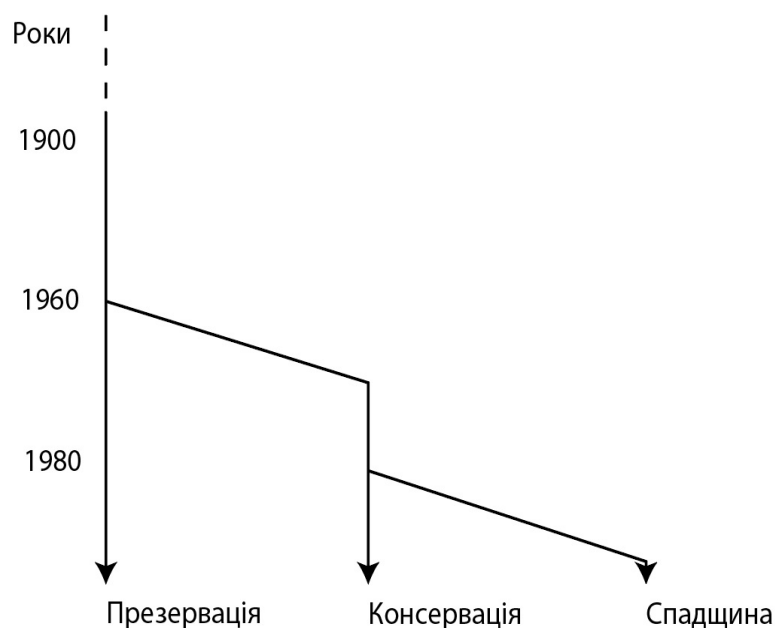

Рис. 2. Формування парадигм захисту культурної спадщини

таке ж значення, як цінності та значення, яких дотримуються традиційно підготовлені експерти – історики архітектури та археологи (Hall & Barrett, 2011). Популярною є ідея «авторизованого дискурсу спадщини» як системи комунікацій, що використовується в практиці та політиці спадщини, в якій належний догляд за спадщиною в компетенції експертів, оскільки лише вони мають здібності, знання та розуміння для виявлення цінностей, що містяться в історично важливих місцях (Smith, 2006).

Більшість документів із рекомендаціями щодо використання спадщини в процесі міського планування відображають консерваційну парадигму. Підхід до спадщини ЮНЕСКО «Історичний Міський Ландшафт» («Historical Urban Landscape») був впроваджений у 2011 році. Ця концепція відображає цілісне сприйняття і використання спадщини, інтегрує цілі соціального та економічного розвитку із консервацією, зокрема, підхід до історичного міського ландшафту виходить за рамки збереження фізичного середовища та зосереджується на всьому просторі життєдіяльності з усіма його матеріальними та нематеріальними якостями (Guidance on heritage assessment, 2005). Концепція передбачає підвищення стійкості планування та проектування, враховуючи наявне антропогенне середовище, нематеріальну спадщину, культурне розмаїття, соціально-економічні та екологічні фактори разом із цінностями місцевої громади. Ця ідея є альтернативою розрізання міста «на шматки» через зонінг та виключення історичних ареалів із процесу міського розвитку шляхом їх недоторканості. Вона має потенціал стати каталізатором соціально-економічного розвитку міста через туризм, комерційне використання, вищу ціну землі та нерухомості, а отже отримання коштів, які можна буде використати на підтримку, реставрацію та реабілітацію спадщини (Guidance on heritage assessment, 2005).

З 2013 року реалізується проєкт «Культурна спадщина має значення для Європи», метою якого є збір та аналіз наявних науково-обґрунтованих досліджень щодо економічного, соціального, культурного та екологічного впливу культурної спадщини на розвиток міст. Результатом дослідження стало визначення низки позитивних ефектів використання спадщини задля міського розвитку, зокрема (Knippschild & Zöllter, 2021):

1. Культурна спадщина є одним із ключових компонентів привабливості європейських регіонів, міст та сільських територій в контексті приватних інвестицій, розвитку креативних кварталів та залучення талантів, а отже в підсиленні регіональної конкурентоспроможності. Прикладами є Квартал креативних індустрій у Шеффільді та район Темпл Бар у Дубліні, де пост-індустріальна спадщина використовується як основний ресурс для розвитку креативної економіки.

2. Наявність спадщини значно просуває бренд міста і, як наслідок, розвиває культурний туризм та приваблює інвестиції. Так, дослідження проведені у Гамбурзі довели, що локації пов'язані зі спадщиною

сприймаються бізнесами як престижні та елітні, а отже приваблюють значну кількість інвестицій, особливо із IT-сектора.

3. Спадщина дозволяє створювати робочі місця для людей різних професій від реставраторів до малих бізнесів та стартапів креативних індустрій. Прикладом є Тейт Модерн у Лондоні – національна галерея сучасного мистецтва, яка протягом року відкриття стала третім найпопулярнішим місцем візитів туристів у Великій Британії. В процесі розроблення та реалізації проєкту було створено майже 4 тис. робочих місць.

4. Культурна спадщина є значним каталізатором стійких проєктів регенерації. Дослідження у Белфасті свідчать про позитивні ефекти інвестування у спадщину, яка у майбутньому приваблює набагато більше інвестицій, ніж звичайні квартали міста.

Історія пошуків старожитностей у Києві сягає 18 ст. На той час за ініціативи містян здійснювалась систематизація та опис пам'яток, які ще не мали такого статусу. Лише на початку 19 ст. наукова спільнота привернула увагу до теми спадщини, проте ще на початку 20 ст. це питання не мало представницького органу чи чинного законодавства, а пам'ятко-визначальна справа трималась на товариствах та меценатах, які спонсорували наукові та архівні дослідження Київської археологічної комісії, Церковно-археологічного товариства та Київського товариства старожитностей та мистецтв. Проблемою цього етапу стало вивезення частини археологічної спадщини до Москви через діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, що підпорядковувалось відповідному імперському товариству (Fedorova, 2010), а також знищення частини спадщини шляхом перебудови на імперський лад та знищення стилю козацького бароко (Zdanovska, 2018). Радянський режим також приніс втрати для історичного ландшафту Києва, зокрема, було зруйновано дзвіницю Микільського собору та церкву зведену Іваном Мазепою, зазнав руйнування прибутковий будинок Михайла Грушевського, що був символом відродження української державності. Руйнування архітектурної спадщини – Михайлівського золотоверхого монастиря та Трьохсвятительської церкви у 1937 році було здійснено заради спорудження адміністративного Урядового центру.

У 1953 році в Україні з'явився перший офіційний перелік «Пам'ятники архітектури УРСР, що перебувають під державною охороною: список», а у 1956 вийшов збірник «Нариси історії архітектури України», в якому окремо було визначено зруйновану архітектуру. Таким чином, поряд із затвердженим державним (офіційним) існували наукові, неофіційні джерела. У 1983 році вийшло 4-томне видання «Пам'ятники містобудування та архітектури УРСР», кожна стаття якого містила креслення, фотографію, дані про споруду та короткий архітектурний опис, а у 1999 році вийшов перший том «Зводу пам'яток історії та культури України», який був присвячений Києву. В ньому за основу було взято попередні списки пам'яток культурної спадщини, які були доповнені

релігійними об'єктами, об'єктами української культури та виключали частину пам'яників лєніну. Після прийняття у 2000 році Закону України «Про охорону культурної спадщини» лише у 2013 році проектом «Захоплюючий Київ» було здійснено оцифрування каталогів пам'яток з вільним доступом до інформації.

Окрім органів державної влади, важливу роль у процесі визначення та захисту спадщини відіграють громадські організації Києва. Найактивнішими громадськими організаціями Києва є «Мапа Реновації» (досліджують закинуті будівлі Києва), «Зберегти Квіти України» та ініціативна група «Садиба Барбана» (захист окремих будівель міста, що знаходяться під ризиком руйнації), проект Ukrainian Modernism та об'єднання #SaveKyivModernism (інформаційна та освітня діяльність).

Постановою КМУ «Про затвердження Списку історичних населених місць України» Києву надано статус історичного міста, тобто «населеного місця, що зберегло повністю або частково історичний ареал» (Orlenko, 2017). Самі історичні ареали міста мають бути складовою генерального плану міста, а отже визначати режим використання території, та можуть створюватись за різними методологічними підходами. В певному розумінні в Києві вони відповідають планувальному підходу історичного міського ландшафту від ЮНЕСКО, оскільки враховують збережений історичний простір міста та накладають обмеження на способи його використання заради збереження цінних містобудівних форм. Однією із методологічних основ для виділення ареалу є орієнтація на кількість зареєстрованих пам'яток. У Генеральному плані Києва до 2020 року не було виділено історичних ареалів. В ньому

містився Історико-архітектурний опорний план, що виділяв історичні ядра міста (Поділ, Верхнє місто, комплекс Києво-Печерської лаври), історичні місцевості та поселення, межу історичного центру міста, історичної частини міста та частин історико-архітектурного плану. Таким чином, план ділився на 12 частин, виходячи зі специфіки їхнього формування та походження. Проект опорного плану Києва 2015 року визначив 17 історичних ареалів. Що є зонами концентрації культурної спадщини, а також унікальними прикладами забудови Києва різних століть, завдяки яким можна відстежити просторові особливості концентрації культурної спадщини міста. Проте передбачалося, що ареали можуть бути змінені в залежності від зовнішніх мотивів, якими керуються упорядники списків та ті, хто їх затверджує. Так, у проекті Генерального плану розвитку Києва до 2040 року був використаний проект історичного опорного плану 2019 року, в якому виділено сім історичних ареалів, та обґрунтовано це відсутністю потреби в такій великій кількості містобудівних обмежень на значній площі міста.

Більша частина забудови Подолу у Києві вважається цінною – кожен період історії лишив унікальні пам'ятки архітектури, що є важливими для міста як історична пам'ять. Серед будівель можна виділити стиль українського бароко 18 ст., наприклад, церкву Миколи Набережного, Покровську церкву. За віком забудови Поділ можна умовно розділити на дві частини – стару та нову (історична назва місцевості – Плоский Поділ) (рис. 3). Інші часові періоди віку наявної тканини історичної місцевості – сталінський ампір, епоха хрущовок та пост-модернізму, а також будинки зведені після 1990-х років.

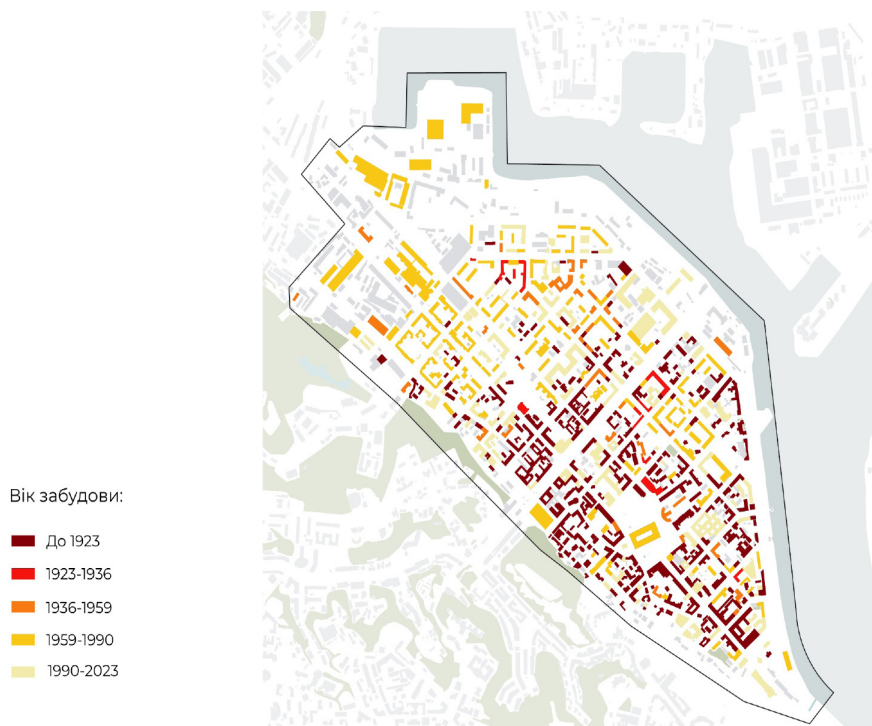

Рис. 3. Вік забудови Подолу у Києві

Історичний Поділ обмежений вулицями Ярославською, Набережно-Хрещатицькою та Борищевим Током, налічує 84% будівель віком понад сто років. Ця забудова репрезентує історичний каркас Києва – від церков та храмів часів Київської Русі, які й досі можна знайти на його вулицях, до унікальних прикладів київського планування та забудови початку 19 ст.

Причина такої значної диспропорції у забезпеченні старою забудовою частини «нового» Подолу полягає в декількох історичних особливостях. По-перше, північно-західна частина вже понад 100 років зберігає свою індустріальну функцію. Рельєф місцевості, який дав їй відповідну назву (плоский), був занадто вразливим до повеней, а отже не надто сприятливим для розселення людей. Територію від північного Подолу до сучасної південної Оболони раніше займав рибний ринок. Враховуючи не найкращі умови для житлової забудови, економічно доцільніше було використати цю місцевість для заводів та індустрії. Ця практика була поширеною в багатьох портових містах Європи – наближення до транспортних шляхів річки, а також до значного ресурсу води дозволяло стрімко розвивати промисловість різного типу. У 1960-х було вирішено продовжувати гілку метро та зводити станцію Тараса Шевченка. Оскільки технології будівництва не дозволяли проводити цей процес закритим методом, тодішньою владою було вирішено знести значну частину історичної забудови Плоського Подолу. На території, що перетворилась на пустир, було розпочато нове будівництво, яке на сьогодні залишило унікальну постмодерністську забудову.

У межах тестової ділянки було ідентифіковано 529 будівель, цінність яких тим чи іншим способом

закріплена в різних статусах (рис. 4). Фактично, п'ята частина ділянки зайнята спадщиною (21,4%). Тут знаходиться 46 пам'яток архітектури та історії національного значення, 120 пам'яток місцевого значення, 102 будівлі, які є щойно виявленими об'єктами спадщини, а отже потребують розробки відповідної документації, 53 будівлі є такими, що досі не перенесені з переліків спадщини до сучасних реєстрів та 208 становлять цінну забудову Подолу, що визначена найбільш детальним Історико-архітектурним опорним планом 2015 року.

Розподіл знайдених закинутих будівель Подолу, які офіційно визнаються цінною забудовою відповідними органами охорони спадщини міста Києва, представлено на рис. 5. Результатом стала рівна кількість будівель зі статусами пам'яток та без них. 21 об'єкт культурної спадщини наразі є закинутими та не використовуються, що складає 13% від усієї «зареєстрованої» спадщини досліджуваної ділянки. Цінна, не перенесена з реєстрів та щойно виявлена забудова теж не знаходиться у безпеці, 21 будівля пустує. Статуси історичної місцевості, ареалу, заповідної зони та культурно-туристичного центру міста не врятували пам'ятки від занедбаності, деякі із них перебувають у критичному стані (декілька разів горіли, не мають вікон та знаходяться на реставрації вже друге десятиліття). У найгірших випадках навколо пам'яток можна знайти зелений паркан, який є передостаннім кроком перед майбутнім знесенням.

Так, наприклад, будівлю Гостиного двору перебудовують постійно, кожен раз маючи різні візії стосовно її вигляду та конфігурації всього ансамблю Контрактової площі. Вона тричі отримувала та втрачала різні захисні статуси, постраждала від прокладання метро, була розібрана та заново зібрана,

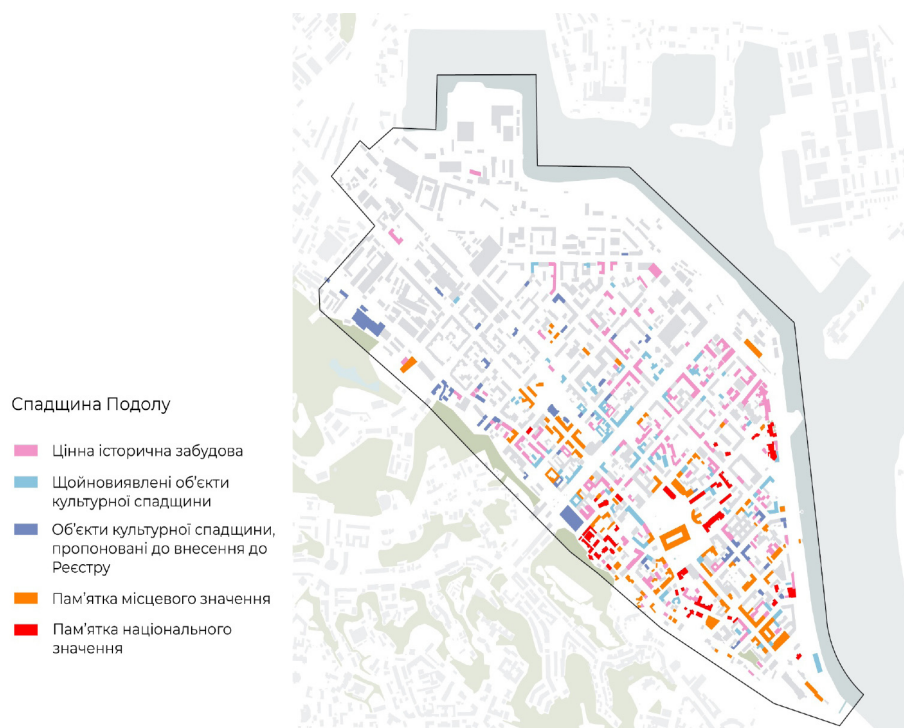

Рис. 4. Культурна спадщина Подолу у Києві

а також, вже більше десятиліття знаходиться в центрі суспільного конфлікту. Громада виступає за збереження будівлі в існуючих формах чи за відбудову за оригінальним проектом (наприклад, перетворення в мультифункціональний простір із кав'ярнями, музеями, бібліотеками, магазинами, галереями), тоді як владою були здійснені спроби перетворити її на торговельно-офісний центр. У травні 2012 року було проведено значну кількість протестів за збереження площі, містяни зайняли внутрішній двір будівлі та протягом декількох днів проводили там культурні заходи, аби виголосити ідею формування громадсько-культурного центру на місці запланованого ТЦ. У 2021 році ансамблю Контрактової площі були присвоєні охоронні номери пам'яток національного значення. Доля Гостиного двору, за останніми планами міської влади, – перетворення на музей сучасного мистецтва в межах проекту «Великої реставрації».

Доволі поширеним явищем на Подолі є пожежі у приватизованих історичних будівлях. Наприклад, пожежа була у колишньому прибутковому будинку Вертипороха на Межигірській, який є архітектурною спадщиною і прикладом подільського неоренесансу. У 2001 році садиба перейшла в оренду закритому акціонерному товариству, яке мало реставрувати будівлю, проте був виконаний лише демонтаж аварійних конструкцій. Через шість років пам'ятка була приватизована і з того моменту вже тричі горіла. Власники будівлі зазначають, що реконструювати її можна лише шляхом знесення та перебудови.

Найгірша ситуація стосовно збереження історичної спадщини на Подолі із житловими будинками, які складають фонову забудову, не насичені функціями та знаходяться у занедбаному стані. Проте, консолідація киян та заходи тактичного

урбанізму втручаються у процес благоустрою міського середовища. Одним із прикладів може бути капітальне прибирання зведеної у 1880 році з київської жовтої цегли садиби Лунева, яке у 2021 році ініціював програміст Сергій Половинко. Садиба була приватизована у 2006 році і внаслідок пожеж втратила вікна та дах. Власник продає будівлю із планом реконструкції, що включає повну її перебудову на офісний центр із додаванням чотирьох поверхів. Кияни впродовж п'яти днів за власні кошти вивезли з будівлі сміття, знесли старий паркан, зрізали дерева, забили віконні рами дошками, на яких з'явилось графіті сестер Фельдман.

Проте на Подолі є і позитивні приклади, зокрема, є будинки, які повернулись під захист міської влади. Таким прикладом є садиба Дмитрієва – комплекс із п'яти будівель 19 ст., що був виставлений на конкурс задля реставрації, проте забудовник мав інші плани. Власник домігся виключення пам'ятки з реєстру та планував звести офісний центр із паркінгом. Після декількох судів пам'ятка переходила то в комунальну, то в приватну власність, проте на засіданні 18 січня 2023 року Касаційний адміністративний суд скасував попередні апеляційні рішення та повернув садибу у власність громади Києва.

Дослідження пам'яток та цінних історичних будівель Подолу вказує на низку наявних проблем у процесах охорони та використання київської спадщини. Задля з'ясування основних причин, проблем та перспектив збереження та використання культурної спадщини Києва, було проведено експертні інтерв'ю.

Законодавство та нормативно-правова база. 41% експертів назвали українське законодавство та нормативно-правову базу однією з основних

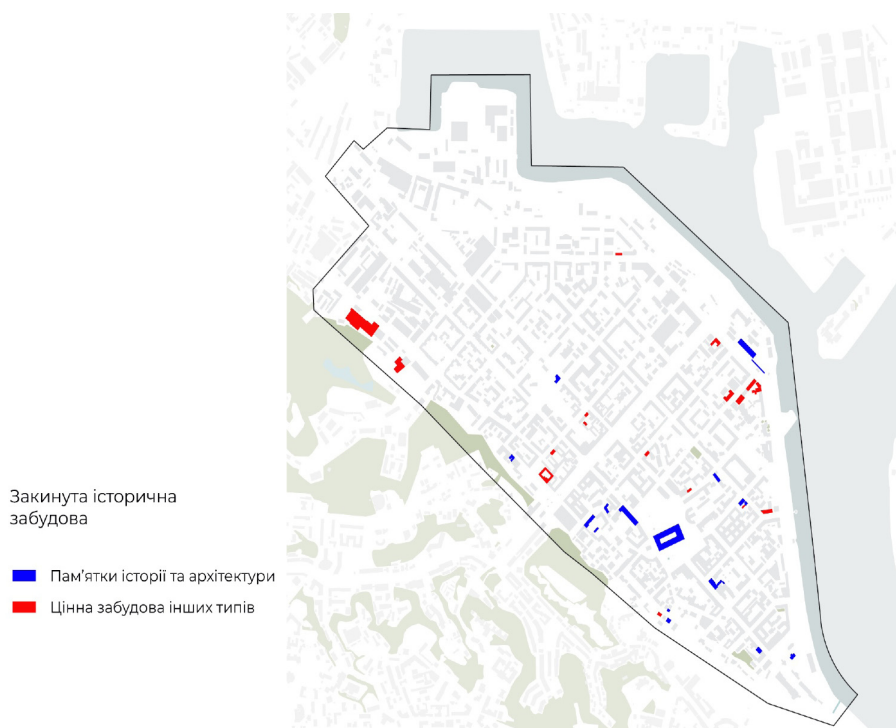

Рис. 5. Закинута історична забудова Подолу у Києві

проблем у захисті цінної забудови Києва. Лише 6% експертів задоволені критеріями, які дозволяють будівлям отримувати охоронні статуси, 64% називають потребу у їхньому поліпшенні, а 23% вважають, що наявні критерії значно обмежують пам'яткоохоронну діяльність. Викладені пропозиції стосовно удосконалення процесу захисту саме на законодавчому рівні можна поділити на два блоки: запропоновано покращення критеріїв шляхом додавання вікового аби пам'ятки могли здобувати певний статус нараховуючи певну кількість років функціонування (так, у Польщі під частковий захист потрапляють всі будівлі старше 100 років); експерти вказували на відсутність у законодавстві категорії цінної забудови, що потенційно захищатиме фонову забудову від знесення, адже наразі охоронний статус здобувають визначні будівлі, що пов'язані із відомими особистостями, історичним подіям чи представляють виняткову цінність, проте історичний міський ландшафт формують не тільки «зіркові будівлі». Історичні ареали сформовані представниками стандартної забудови певних періодів, що дозволяє відчуті атмосферу міста 18, 19 чи пізніших століть. Знесення «невизначних» старих будівель призведе до втрати цього історичного ландшафту.

Партисипація. 52% експертів називають пасивність містян у питаннях збереження спадщини однією з основних проблем захисту. Показник медіани оцінки залучення містян владою складає два із п'яти. Активність містян Києва у питаннях збереження отримала найбільш розбіжні оцінки – від найменшої до найбільшої. Проте, середні показники є високими (у порівнянні з іншими якісними оцінками), у середовищі активістів заведено вважати громаду відносно активною у процесі захисту. До основних пропозицій стосовно покращення співпраці міста та громади увійшли: покращення просвітницької діяльності та комунікації між зацікавленими сторонами; надання історично цінним будівлям громадських функцій задля залучення їх у повсякденне життя громади; розголос позитивних кейсів захисту та використання пам'яток задля консолідації містян та подолання безпомічності у питання міського розвитку; залучення експертних кіл спеціалізованих громадських організацій в комісії («не приймати рішення, виключаючи громаду із процесу»).

Використання спадщини. Блок питань стосовно використання та реставрації пам'яток отримав найнижчі оцінки від експертів із медіаною в 1 бал. Фактично, більша частина експертів вважають, що місто неякісно проводить реставрацію та ремонт, тобто підтримку цінної забудови у наявному стані, а то і взагалі не використовує наявний потенціал історичної забудови. Задля покращення ситуації запропоновані: розробка стратегічних документів, які зможуть повністю оцінити наявний ресурс невикористаної спадщини та визначити пріоритети стосовно її використання; автоматичне переведення історично цінних об'єктів в комунальну чи державну власність з можливістю частково здавати їх в оренду (отримані кошти покриватимуть утримання

спадщини та її збереження, а громада матиме більше спільних просторів). Ця схема може забезпечити захист спадщини від руйнування, мотивованого комерційними інтересами, і водночас містяни будуть залучені у процеси збереження спадщини, оскільки матимуть власний інтерес до цього.

Концесія. Пропозиція включає розроблення механізму довгострокової оренди будівель із наглядом за дотримання вимог збереження, мінімальною орендною платою та зобов'язанням якісної реконструкції. Завдяки цьому процесу можна забезпечити відновлення спадщини, інвестиції в неї, проте залишити її як ресурс в громаді. Протягом довгого періоду часу бізнес зможе заробляти кошти при цьому маючи мінімальну оренду, а частину прибутку вкладати в покращення будівлі. Слід зазначити, що ця пропозиція потребує удосконалення визначення поняття «реставрації» в законодавстві.

Блок питань стосовно роботи органів, що забезпечують захист спадщини, має такі результати: Міністерство культури та інформаційної політики України отримало в середньому 2 бали із 5 за якість своєї діяльності (більшість експертів зійшлися в діапазоні від 2 до 3), Департамент охорони культурної спадщини має ще гірші результати. Для оцінки окремих сфер відповідальності кожного з органів експертам було запропоновано варіанти відповідей щодо виконання відповідних функцій: «не виконує», «виконує незадовільно», «виконує, але потребує вдосконалення» та «виконує задовільно». Оцінка діяльності Міністерства культури та інформаційної політики України за рівнем якості виконання є такою:

захист пам'яток національного значення: потребує удосконалення (10 голосів), незадовільно (5), не виконує (2);

затвердження історичних ареалів: не виконує (8), потребує удосконалення (5), незадовільно (4);

ведення Державного реєстру пам'яток національного значення: незадовільно (9), потребує удосконалення (6), не виконує (2);

контроль за виконанням законодавства: незадовільно (10), не виконує (5), потребує удосконалення (2);

відкритість діяльності для громади: не виконує (9), виконує незадовільно (7), потребує удосконалення (1);

розробка стратегічних документів: не виконує (9), незадовільно (7), потребує удосконалення (1);

виявлення нових об'єктів: незадовільно (11), потребує удосконалення (3), не виконує (3).

Основними проблемами діяльності було визначено «відсутність цифровізації», «відсутність контактів із громадою», «брак юридичної сили», «реакцію виключно на резонансні випадки» та «низьку швидкість діяльності (пам'ятка буде знесена до того, як почнуть її захищати)».

Подібна методика була використана й для аналізу діяльності Департаменту охорони культурної спадщини КМДА:

захист пам'яток місцевого значення: незадовільно (13), потребує удосконалення (4);

охоронні дошки пам'яток: незадовільно (11), потребує удосконалення (5), не виконує (1);

укладання охоронних договорів: незадовільно (14), потребує удосконалення (2), не виконує (1);

контроль за виконанням законодавства: незадовільно (7), не виконує (7), потребує удосконалення (3);

прозорість діяльності перед громадою: виконує незадовільно (10), не виконує (6), потребує удосконалення (1);

розробка стратегічних документів: незадовільно (9), не виконує (7), потребує удосконалення (1);

виявлення нових об'єктів: не виконує (9), незадовільно (7), потребує удосконалення (1).

До основних причин низьких балів опитані додали «низьку мотивацію чиновників», «співпрацю із приватними власниками та забудовниками» та «відсутність діяльності без сприяння активістів».

Реакцію та готовність міста до викликів війни було оцінено негативно. Більша частина експертів (53%) вважає, що ніяких визначених рішень щодо захисту спадщини під час воєнного стану прийнято не було, 35% – що органи управління намагались забезпечувати захист, проте робили це неякісно.

Щодо проблем, які не були згадані в анкеті, відмітили «відсутність політичної волі щодо сприяння захисту спадщини». Саме законодавство не має значних проблем, які б могли блокувати цей процес в Києві, проте небажання, пасивність та змови із забудовниками призводять до наявного стану.

Отже, відносно позитивні оцінки отримала громада Києва у своїй активній діяльності стосовно захисту спадщини, усі інші сфери та зони відповідальності виконуються гірше від середнього. Спадщину в місті не використовують, погано захищають, відбуваються ці процеси окремо від громади, попри непогане законодавство у цій сфері.

Висновки. Проаналізувавши наявні проблеми збереження та використання культурної спадщини шляхом просторового дослідження історичної місцевості Києва та аналізу опитування експертів у даній сфері, визначено основних агентів, між якими зароджується конфлікт, жертвами якого стають історичні будівлі міста. Наразі існує величезний приватний інтерес у привласненні пам'яток тим чи іншим шляхом, адже найвища концентрація цінної забудови розміщується в центральних частинах міст, одночасно із найвищою орендною платою за житлові приміщення та ціною земельних ділянок, у порівнянні з іншими частинами міста, що формує значну ренту (Hall, 1997). Сам об'єкт та міський простір навколо нього перетворюється на товар, єдиною характеристикою якого є ціна (Smith, 1987). Радикальні географи пояснюють ці процеси концепцією циркуляції капіталу (Harvey, 1978), відповідно якій капітал накопичується в місті та інвестується в інші частини міста за різними моделями кругообігу капіталу. Для Києва як міста, що історично нещодавно вийшло із планової економіки та переживає значну кількість криз та економічних змін, кругообіг капіталу є таким: капітал спрямовують із виробництва (що не гарантує прибутковості при

зниженому споживанні) в ренту, тоді як для країн із стабільною та стійкою економікою характерний процес накопичення капіталу, який інвестують в розвиток сфер, що глобально підтримують акумуляцію капіталу (медицину, освіту, культуру) (Harvey, 2001).

Для гальмування цих процесів існують економічні, регулюючі та інституційні механізми. Щодо економічних, то в Україні вони є неідеальними, адже податки на землю та нерухомість є низькими і не відображають реальну ціну обох категорій, а власникам вигідно утримувати нерухомість чи землю та нічого із нею не робити, оскільки втрата податків і потенційний прибуток значно відрізняються. Щодо регулюючих механізмів, то у Законі «Про охорону культурної спадщини» відсутнє поняття «цінної забудови», яка б мала віковий ліміт, та відсутнє уточнення поняття «реставрація», що призводить до хаотичної перебудови, фасадизації та руйнування. Штраф за знесення пам'ятки може бути вписаний у потенційні «витрати» при плануванні її перебудови, а отже не залишатись дієвим механізмом контролю (Orlenko, 2017).

Посилюють проблему збереження культурної спадщини неузгодженість документації, що регулює відносини міста із цінною забудовою, а також відсутність чіткого розподілу функцій між різними інституціями, що відповідають за збереження культурної спадщини Києва. Так, досі не затверджено актуальний Історико-архітектурний опорний план, завдяки чому ландшафт міста зростає у своїй висотності, втрачаючи цінні приклади містобудівних форм минулих століть. У місті відсутня відкрита база пам'яток, тому за інформацією про кожен об'єкт слід звертатись окремими запитами, що унеможливорює для громадськості контролювати визначений процес. Саме тому в місті існує два інтереси: бажання громади мати право на місто та голос в питаннях містобудівних рішень й економічні цілі приватного капіталу (збудовників, інвесторів та бізнесу). В цьому конфлікті посередником має бути система захисту цінностей, що на разі не є ефективною на міському рівні. Зважаючи на зовнішні загрози, війну, історичні особливості розвитку київської спадщини, це питання стає ще більш важливим.

Однією із важливих проблем процесу взаємодії міста Києва зі спадщиною є відсутність визначеного бачення її використання. У жодній із програм міського розвитку немає обліку та згадки про закинуті будівлі, що можуть використовуватись як ресурс для регенерації та подальшого міського розвитку. Саме розвитком намагаються пояснити будь-який проект перебудови пам'ятки на офіс чи житло, не зважаючи на реальну потребу в житлі чи офісах відповідного району. Регенерація, що відбувається в місті, зазвичай не пропонує громадських функцій, має комерційний характер та є потенційною основою для наступної джентрифікації.

References / Список використаних джерел:

- Ashworth, G. J. (2009). Heritage and economy. *International Encyclopedia of Human Geography* (P. 104-108). DOI: 10.1016/b978-008044910-4.00363-1.
- Ashworth, G. (2017). The experience of heritage conservation: outcomes and futures. In Phelps A. (Ed.) *The Construction of Built Heritage* (P. 247-258). London: Routledge.
- Ashworth, G. (2011). Preservation, conservation and heritage: approaches to the past in the present through the built environment. *Asian Anthropology*, 10 (1), 1-18. DOI: 10.1080/1683478x.2011.10552601.
- Ashworth, G., & Larkham, P. (Eds.). (1994). *Building a New Heritage* (RLE Tourism). Routledge.
- Fedorova, L. (2010). Contribution of the Kyiv Society for the Protection of Ancient and Art Monuments to the Development of Archival Affairs in Ukraine. *Archives of Ukraine*, 1, 117-127. [In Ukrainian]. [Федорова Л. Внесок Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва у розвиток архівної справи в Україні // Архіви України. 2010. №1. С. 117-127].
- Guidance on Heritage Assessment (2005). Council of Europe Publishing.
- Graham, B.J., Ashworth, G.J. & Tunbridge, J.E. (2000). *A Geography of Heritage: Power, Culture, Economy*. London: Arnold.
- Hall, T., & Barrett, H. (2011). *Urban Geography*. Routledge. DOI: 10.4324/9780203805336.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications & Open University.
- Harvey, D. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), 319-338.
- Harvey, D. (1978). The urban process under capitalism: a framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2(1-3), 101-131.
- Knippschild, R., & Zöllter, C. (2021). Urban regeneration between cultural heritage preservation and revitalization: experiences with a decision support tool in Eastern Germany. *Land*, 10(6), 547. DOI: 10.3390/land10060547.
- Larkham, P.J. (1995). *Heritage as Planned and Conserved. Heritage*. In D.T. Herbert (Ed.), *Tourism and Society* (P. 85-116). London: Mansell.
- Nemets, L., & Mezentsev, K. (Ed.). (2019). *Social Geography*. Kyiv: Fenix. [In Ukrainian]. [Соціальна географія. За ред. Л. Немець, К. Мезенцева. Київ: Фенікс, 2019. 304 с.].
- Orlenko, M. (2017). Legislative basis, state accounting, preservation and protection of immovable cultural heritage. *Urban Development and Spatial Planning*, 64, 240-250. [In Ukrainian]. [Орленко М. І. Законодавча база, державний облік, збереження і охорона нерухомої культурної спадщини // Містобудування та територіальне планування. 2017. Вип. 64. С. 240-250].
- Pietrostefani, E., & Holman, N. (2021). The politics of conservation planning: A comparative study of urban heritage making in the Global North and the Global South. *Progress in Planning*, 152. DOI: 10.1016/j.progress.2020.100505.
- Polyvach, K. (2012). *Cultural Heritage and its Influence on the Development of the Regions of Ukraine*. Kyiv: Institute of Geography, NAS of Ukraine. [In Ukrainian]. [Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. Київ: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.].
- Ritzer G. (Ed.) (2006). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford, UK, Malden, USA and Carlton, Australia. DOI: 10.1111/b.9781405124331.2006.00003.x.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge. DOI: 10.4324/9780203602263.
- Smith, N. (1987). Gentrification and the rent gap. *Annals of The Association of American Geographers*, 77(3), 462-465.
- Zdanovska, V. (2018). Cultural heritage – timeless value. *Library Planet*, 2(80), 35-37. [In Ukrainian]. [Здановська В. Культурна спадщина – позачасова цінність // Бібліотечна планета. 2018. 2 (80). С. 35-37].
-
-